

संगठन

संगठनको अर्थ

- साभा उद्देश्य प्राप्तीका लागि दुइ वा दुइ भन्दा बढी व्याक्ति सम्मिलित सामाजिक संरचना जसले व्यवस्थित र समन्वयपूर्ण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दछ, त्यो नै संगठन हो।
- संगठन रचनात्मक, कार्यमुलक उद्देश्यमुलक हुन्छ । त्यसैले संगठनमा मानिसहरुको समूह हुन्छ, साभा उद्देश्य हुन्छ, उद्देश्य पुरा गर्ने पक्रिया हुन्छ र त्यसलाई व्यवस्थित गर्ने कार्यप्रणाली हुन्छ ।
- राज्यको उत्पत्ती संगै संगठनको अवधारण पादुभाव भएको हो । परम्परागत अर्थमा संगठनलाई बन्द प्रणलीका रुपमा लिइन्थ्यो तर आधुनिक अर्थमा संगठन खुला र जीवन्त प्रणाली हो जसले वातावरणसँग निरन्तर अन्तरक्रिया गर्दछ । वातावरणले संगठनलाई र संगठनले वातावरणलाई प्रभाव पार्दछ ।

संगठन गठनका आधार

- ❖ propose,
- ❖ people
- ❖ physical resources
- ❖ place, procedures
- ❖ structures

संगठनको प्रकृति/विशेषता

- ❖ Social construct
संगठनको सामाजिक बनावट हुन्छ, समाजमा अस्तित्व रहन्छ, समाजद्वारा संचालीत हुन्छ ।
- ❖ Goal oriented
संगठन रचनात्मक, कार्यमुलक र उद्देश्यमुलक हुन्छ यसमा लक्ष्यमुखि व्यवहार हुन्छ।

❖ Organization as a system

संगठन खुला र जीवन्त प्रणाली हो जसले वातावरणसँग निरन्तर अन्तरक्रिया गर्दछ । वातावरणले संगठनलाई र संगठनले वातावरणलाई प्रभाव पार्दछ । वातावरणबाट साधन लिन्छ, उपभोग गरेपछि बस्तु तथा सेवा दिन्छ ।

❖ Division of responsibility

संगठनमा काम र जिम्मेवारीको (विभिन्न इकाई र पदबीच) बाडफाड गरिएको हुन्छ ।

❖ Executive leadership

संगठनमा कार्यकारी नेतृत्व हुन्छ र नेतृत्वको मार्गदर्शनमा संगठन संचालन हुन्छ ।

❖ Continuity

संगठन निरन्तरताको गुणले सम्पन्न हुन्छ । औचित्य समाप्त नभएसम्म चलिरहन्छ ।

❖ Based on basic rules, procedures and hierarchy

संगठनमा आफ्नै नियम, पद्धति, कार्यप्रणाली र पदसोपान हुन्छ ।

❖ Rational co ordination

संगठनमा विभिन्न इकाई र पदबीच विवेकपूर्ण समन्वय हुन्छ ।

संगठन किन आवश्यक छ ?

- ❖ साझा उद्देश्य प्राप्तीको लागि
- ❖ साझा प्रयासका लागि
- ❖ उपलब्ध स्रोत साधनको दक्षताढंगले परिचालनका लागि
- ❖ जिम्मेवारी अधिकार र उत्तरदायित्व प्रवाह गराउनका लागि
- ❖ मूद्राको मूल्यलाई सुनिश्चित र प्रभावकारी बनाउनका लागि
- ❖ समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि
- ❖ जनतासँग सम्पर्क सुत्र स्थापित गर्नका लागि
- ❖ आदेश निर्देशको पालना, रिपोर्टिंग र उत्तरदायित्वको प्रवाह गराउनका लागि
- ❖ स्थायित्वको लागि

संगठनको प्रकार:

- ❖ संरचनाका आधारमा

- ✓ **Mechanistic organization** : परम्परागत पिरामिड आकारको संगठन यस वर्गीकरणमा पर्दछन् जुन अन्यन्तै कठोर कार्यविधिको पालन गर्ने, परिवर्तनलाई आत्मसाथ नगर्ने प्रकृतिका हुन्छन् ।
- ✓ **Organic organization** : परिवर्तनलाई आत्मसाथ गर्ने र समय अनुसार आफुलाई परिमार्जन गर्ने संगठनलाई जीवन्त संगठन भनिन्छ ।
- ✓ **Virtual organization** : सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्ने संगठन
- ✓ **Boundaryless organization** : भौगोलिक सिमानामा नअल्झिने संगठन

❖ उद्देश्यका आधारमा:

- ✓ उत्पादनमुलक: वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्ने
- ✓ पक्रियामुलक: पक्रियागत चाजोपाजो मिलाउने

❖ कार्यप्रकृतिका आधारमा:

- ✓ **Line agency\ organization** : अग्रपंक्तिमा रहेर काम गर्ने, नीति बनाउने
- ✓ **Staff agency \ organization** : नीति कार्यान्वयन गर्ने
- ✓ **Line and staff agency\organization** : नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन दुबै गर्ने जस्तै विभाग
- ✓ **Auxiliary agency\ organization** : Line agency and staff agency लाई सहयोग पुर्याउने संगठन जस्तै तथ्यांक विभाग

मानिसको संलग्नताको आधारमा:

औपचारिक संगठन:

यस प्रकारको संगठनभित्र समूहका सदस्यहरु व्यवस्थित कार्यपक्रिया, नियम, कानून, मापदण्ड र पदसोपान श्रीङ्खलामा रहेर परिभाषित भूमिका निर्वाह गर्दछन् । जस्तै कुनै कार्यालय, कुनै आयोजना, कुनै गैरसरकारी संस्था आदि ।

अनौपचारिक संगठन: यस प्रकारको संगठन भित्र कार्यपक्रिया, नियम, कानून, मापदण्ड र पदसोपान श्रीङ्खला परिभाषित हुदैन । समूहका सदस्यहरु अनौपचारिक भूमिका निर्वाह गर्दछन् । औपचारिक संगठनभित्र पनि थुप्रै अनौपचारिक संगठन निर्माण भएका हुन्छन् । जस्तो कुनै कार्यालयभित्र महिला समूह, ड्राइभरहरुको समूह ।

अन्तरक्रियाको आधारमा संगठनको वर्गीकरण

खुल्ला संगठन: बाह्य वातावरणसँग निरन्तर अन्तरक्रिया गर्ने, वातावरणले संगठन र संगठनले वातावरणलाई प्रभाव पार्ने आधुनिक संगठन खुला संगठन हो भने बाह्य वातावरणसँग अन्तरक्रिया नगर्ने संगठन बन्द संगठन हो ।

स्वरूपका आधारमा

पिरामिड संगठन: माथिल्लो तहमा अधिकार र शक्ति बढी हुने, संख्या कम हुने तर तल्लो तहमा संख्यामा बढी हुने, अधिकार र शक्ति कम हुदै जाने संगठन पिरामिड पदसोपानको संगठन हो । नेपाल, भारत लगायतका देशहरूमा यस्तो प्रकारको संगठन बढी प्रचलनमा रहेको हुन्छ। यस्तो संगठनमा सहभागितामूलक निर्णय कम हुने तर **Chain Of command** भने कायम गरिएको हुन्छ ।

च्याप्टो संगठन/फराकिलो संगठन:

यस स्वरूपको संगठनमा साधन सुपेरिवेक्षण र कडा नियन्त्रणात्मक सुपेरिवेक्षणको सट्टामा सहयोगी सुपेरिवेक्षण र अन्तक्रियाबाट निर्णय गरिन्छ। संगठनको आकारको तुलनामा तहगत व्यवस्था कम हुने यस किसिमको संगठनमा तल्लो तहको तुलनामा माथिल्लो तहमा कम इकाइहरू रहेका हुन्छन् । यो पिरामिड आकारभन्दा बढी प्रजातान्त्रिक र निर्णयमा केहि सहभागितामूलक हुन्छ । **NPM** को अवधारणाले समेत यस्तै संगठन संरचनाको माग गरेको पाइन्छ ।

म्याट्रिक्स संगठन:

पूर्णरूपमा सबै सदस्यहरूबिच अन्तरक्रियाको श्रीङ्खला कायम हुने गरि तयार गरिएको आधुनिक संगठन संरचना म्याट्रिक्स संगठन संरचना हो । यसमा ठाडो तेश्रो र समतलीय रूपमा रहने सम्बन्धले संगठनलाई प्रजातान्त्रिक र सहभागितामूलक बनाउने हुदा सद्भाव र विश्वास पनि कायम हुन्छ । आधुनिक व्यवस्थापन प्रणालीले मेट्रिक्स संरचनाको माग गर्दछ ।

संगठनका सिद्धान्त

संगठन विभिन्न सिद्धान्तहरुबाट संचालित हुन्छ । यसै सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानले विभिन्न सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । यहाँ सम्मकी हेनरी फोयेल एकलैले १४ वटा सिद्धान्त पहिचान गरि व्याख्या गरेको पाइन्छ । हेनरी फोयेल, उर्विक, लुथर गुलिक समेतले प्रस्तुत गरेका संगठनका सिद्धान्तहरुमध्ये केहि सिद्धान्त यस प्रकार छन्

- ❖ कार्यविभाजनको सिद्धान्त
- ❖ आदेश तथा नियन्त्रणको एकताको सिद्धान्त
- ❖ केन्द्रीकरण र विकेन्द्रकरणको सिद्धान्त
- ❖ अख्तियारी र अनुशासनको सिद्धान्त
- ❖ समन्वय र समन्यायको सिद्धान्त
- ❖ कार्य विशिष्टीकरणको सिद्धान्त
- ❖ पदसोपानको सिद्धान्त
- ❖ शक्ति पृथकीकरण र सन्तुलनको सिद्धान्त